

Nexşeya zimanê kurdî li ser erdnîgariya Şahname û Kurdgalnamekê – II

*Xwendevanên delal, em çapkirina çend beşên nivîseke zanyarî ya lêkoler,
yek ji endamên Koma KURMANCÎ ya Enstîtuya Kurdî a Parîsê*

*Omitê Mistefê, ku xwendevanên malpera me wî wek Umid Demirhan ji nas dikin,
berdewam dikin. Fermo, îro beşa wê a duduyan bixwînin.*

Omitê Mistefê

C.Awireke giştî li serdemên zimanê aryayî

Wekî ku çavkaniyên tewratî, Şahname û Kurdgalnamek radigihînin, lan û şûnwarê gelên aryayîniyad "Aran" e û çiyayê "Ararat"ê jî tê wateya "çavkaniya ariyan" ("Arya" + "rad" = "pir, zehf, comerd": ferhenga Dêhxuda). Jixwe devera "Aran"ê (di çavkaniyên erebî de: "El-Lan/Er-Ran") hertim jî doraliya vî çiyayî re hatiye gotin; peyva "lan"ê jî di kurdî de tê wateya "şûnwar"ê ku di hînek peyvên wekî "mozelan, Erdelan, kovelan, Bacelan..." xuya dibe.

Madem ku "her giya li ser koka xwe şîn dibe", divê zimannasiya kurdî devera "Aran"ê wekî maka zimanên aryayî bipejirîne; her wiha xîmê zimannasiya xwe li ser sê çikilan biçikilîne, zanyariyên serdema dagirkeriya pîralî dagerîne rastiya zanistî û bi hewldaneke navneteweyî agehiyan wiha rojane bike: "aryayîya navendî" (kurdî), "aryayîya rojhilatî" (hindoparsî) û "aryayîya rojavayî" (ewroamerîkî). Ji ber ku çavkaniyên tomarkirî yê serdema klasîk dîroka Aryayê li ser çar heyaman dabeş kiriye, em ê jî geşedana zimanê aryayî li gorî serdemên pîşdadî, medoparsî/keyanî, eşkanî û sasanî binirxînin.

1.Serdema Pîşdadiyan: Aryayîya pêşîn û geşedana dengsaziya wê

Nasnameya arkeolojîk a aryayîyên pêşîn nîşan dide ku hozên aryayî yê pêşîn û hozên hindo-aryayî nêzîkî salên 2000î BZ jî hev veqetiyane. Gelên aryayî yê medî, parsî û sakayî bi çend pêlan û bi riyên cuda ber bi deşta navendî ya Aryayê ve koçber bûne; hozên aryayî di destpêka hezarsala yekem de li seranserî deştê bi cih bûne û belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku aryayîyên başûrî jî mêj ve li şûnên xwe hebûne.[15]

Li gorî zanyarên zimannasiyê zimanê aryayî yê pêşîn di sedsala 6an BZ de dest bi guhertinê kiriye; lê belê pergala dengî ya hevpar li der devera aryayîaxêv hatiye parastin. Cihêrengiya dengsaziyê ya zarava û devokên

aryayî di dengdarên /k, g, x, n/, /ç, c/, /p, b, f, m/, /t, d, n/, /ş, j/ û /y, r, l, w, h/yê de xuya dibe; bi gotineke zelaltir, dibe ku dengdara /ş/yê di zaravayekî din de wekî /j/yê were bilêvkirin. Divê bê gotin ku di bin bandora zimanên cîran de dengsaziya hinek zaravayên aryayiyê guheriye; hem di zimanên hindoaryayî de hem jî di zimanên kafkasoaryayî de ev babet qewimiye û nimûneya herî berbiçav di zimanê osetî de qewimiye ku bi bandora zimanên kafkasî hinek dengên cihêreng derketine holê.

Bêguman di encama guherînên dengdarên /k, g, x/yên hindewropî vegeeriyane /s, z, j/yên hindoaryayî; heman deng di avestayiyê de wekî /s, z, “z”ya stûr/ û di parsiya kevnare de wekî /“s”ya bi serê zimên, d, “d”ya stûr/ derketine holê. Wekî mînak, peyva “*kmto*” (100/sed) ya hindewropî di hindoaryayiya kevnare de “*sata*” (bi “s”ya stûr), di avestayiyê de “*sata*” û di parsiya kevnare de “*sata*” (bi “s”ya serê zimên) e. Wisan e, ji deverê heta deverê din ciyawaziyek di heman dengî de rûdaye (“s”ya serê zimên, d, s, z). Ev guherîna /k/yê ya ber bi /s/yê herî baş di peyva “*hesp*”ê de tê dîtin; wekî mînak, ev bêje di hindewropî de “*ekuo*” ye, di hindoaryayiya kevnare de “*asva*”, di avestayî û medî de “*aspa*”, di parsiya kevnare de “*asa*”, di xotenyê de “*assa*”, di wexiyê de “*yas*”, di osetiya digorî û îronî de bi wateya “*mehûn*”ê ye û wekî “*afsa*” û “*yafs*” tên bilêvkirin. Di serdemên kevn de ev pergala bingehîn a dengsaziyê hema hema li her deverê dihat parastin; lê carinan bi yek-du dengdêrên lêzêdekirî dihat bilêvkirin.[16]

Bêguman sedema sereke ya guherîna zimanê aryayî yê serdema pişdadiyan êrişên tûranî û silaviyan e; ji agehiyên mîtolojîk diyar e ku heyama wan a demdirêj bivê-nevê zimanê aryayî guhartiye. Dîrokname misilman ên wekî Teberî, Belamî, Sealebî û Dinewerî heman çirokê vedibêjin ku çiroka wan bûye bingehê “*Şahname*” ya Firdewsiyî. Li gorî dastanê Fereydûn (Aferîdûn) cihanê di navbera her sê kurên xwe yên bi navên Tûr, Selm û Îrec de belav dike. Li gorî Teberiyî, Aferîdûn erdnîgariya tirkan, xezeran û Çin-Maçîne dide Tûjî (Tûr); erdnîgariya Rûm, Slav û Gurcistanê ji Sermî (Selm) re vediqetîne. Lê belê Aryanşehr, ango “*navenda cihanê*” dibe warê Îrecê ku kurê wî yê bijarte ye (Shahbazi 2004, r. 200–202).[17]

Teberî dibêje ku Serm û Tûjî bi kompoloyeke hevpar birayê xwe Îrec kuştîye û piştî kuştinê, wan bi qasî 300 salî li ser rûkalê erdê wî serwerî kiriye; lê belê piştî Manîçehrê ji binemala Îrecî dibe padişah û bi kuştina Serm û Tûjî, tola kuştina kalîkê xwe hildide. Desthilatdariya Manîçehrî wekî serdemeke dadperwer û comerd hatiye binavkirin; di dawîya desthilatdariya xwe de, Manîçehr rastî êrişên Ferasiyabê padişahê Tûranê (ango xaçanê tirkan ê ji neviyên Tûjî) tê. Piştî şer û qirênan di navbera aryayî û tûraniyan de peymanek tê girêdan; bi vî awayî çemê Amû Deryayê (Ceyhûn) wekî sînorê navbera her du aliyan tê pejirandin û aryayî bajarê Belxê yê stratejîk ji bo parastina sînorî ava dikin.[18] Teberî dibêje ku piştî mirina Manîçehrî, Ferasiyab li devera Parsê dibe serdest û ev pêvajoyê heta padişahiya Zawê (Zû) ji binemala Manîçehrî berdewam dike. Zaw bi darê zorê Ferasiyabî ji tevahiya erdnîgariya Aryayê derdixe, li ser xîmê dadweriya kevneşopî ya aryayî rêveberiyêke dadwer dadimezrîne û li hemberî welatîyên xwe baş tevdiqere; piştî wî jî, padişahê yekem ê Keyaniyan (Medoparsiyan) Key Qubad li ser textê seltenetê rûdine.[19] Ji van agehiyan diyar e û qinaetek ji mirovî re çêdibe ku êrişên tûrano-slavî “*qelşa pêşîn*” di zimanê aryayî de pêk aniye; lê belê qeware û taybetmendiya wê serdema kevnare û bandora wê ya li ser pişaftina zimanê aryayî baş nehatiye zelalkirin û şopandin.

2.Serdema medoparsî/keyanî: Nivîştên “*Bîstûn*”ê û fermîkirina zimanê aryayî yê kevnare

Li gorî zimannasên îroyîn, serdema “*aryayîya kevnare*” salên navbera 1350-350î yê BZ ye; ev ziman bi piranî li ser deştê Aryayê belav bûye ku erdnîgariya wê deverê berfireh e: ji aliyê bakurî ve bi xeta nîgaşî ya Merw-Heratê (Tirkmenistana îroyîn), Deryaya Hezareyê û çiyayên Kafkasyayê ve tê sînorkirin; li aliyê rojhilatî ve digihêje çemê Sindohindê (Indus), li başûr bi Kendava Aryayîyan (Persian Gulf) qut dibe û li rojavayê jî devera Mezra Botan (Mezopotamya) û doraliya wê dihewîne. Ji aryayîya kevnare “*avestayî*” û “*parsiya kevn*” bi nivîskî hatine parastin. Her çiqas çavkaniyên yûnanî û helenî derbarê zimanên medî, partî (ya kevn), soxdî, kardoxî û sakayî de hinek agehiyan bidin jî, çarçoveyêke giştî dernakeve holê; lê belê hinek hêma, navên erdnîgarî û deynên ferhengî-çandî yên van zimanan bi alîkariya zimanên din hatine îsbatkirin.[20] Ev serdema navbihurî di çavkaniya tekane ya kurdan Kurdegalnamekê de wekî “*serdema medoparsiyan*, <li gorî dîrokname wê deme jî wekî “*serdema keyaniyan*”>” hatiye binavkirin.

Wekî ku berê jî hate gotin, Kurdegalnamek diyar dike ku piştî serdema pişdadiyan desthilatdariya medoparsiyan dest pê kiriye: “*Dîroknivîsan navçeya Madiyan bi navê <Kiyân/Keyan> û malbata Madiyan jî bi navê <Kiyânî/Keyanî> dane nasîn. Piştî têkçûna desthilata Pişdadiyan, bi giştî serek û*

serdarên hozên kurd ên Madiyan û serekên hozên Pars, Gîl, Deylem û Hezareyê piştî pirs û rawêjkariya dîr û dirêj ghiştine wê encamê ku serekê mezin ê madên kurd Key Qubad ku bi dadperwerî û karzaniyê navdar bû, ji bo desthilatdariya textê seltenetê hîlbijêrin.” (r. 115)

Derbarê zimanê fermî yê vê serdemê de jî dibêje ku “*Kurdên rojhilatî yanî kurdên Madê bi eynî zimanî axivîne ku Avesta pê hatiye nivîsandin. Dema ku kurdên Biraxoyî, Edreganî, Kirmanî û Mamilî hatine nav erdê Tûran û Mekranê, her bi wî zimanî axivîne. Ji ber vê yekê, xelqê xwemalî navê wan kiriye <Kurdgal>, yanî ew <xelqê ku bi kurdî diaxivê>. Salixdar neqil dikin ku dema Key Qubadê paşayê Madê welatê Tûranê dagir kir û kurdan desthilata wilayeta Tûran, Mekran û Zabilistanê girtin destê xwe, hinek hozên tûranî, Tûran terk nekir û neçûn Suxdistanê ku niştimanê eslî yê bapîrên wan bû û wan fermanrewatiya kurdan qebûl kir. Ew hozên tirkan ên ku koç nekirin, navên wan wiha ne: Girgawî, Gîndarçî, Hengasartî, Mucark, Rezendak, Semîxan, Sûrxan, Mendxan, Dahîmak, Retgasartî, Mîmûcandik, Cûgman, Hûnak, Cesfak, Bezincek, Elyatûn, Kawkan, Erzeng, Sarxûn û Kaldaş. Ev hozên tûranî bi tirkî diaxivîn û piştî teslîmî desthilata kurdan bûn, tev li civaka kurd bûn û pêwistiya wan bi hev re çêbû. Vê jî mebesta pêwendîya biratiya navbera wan xurtir kir. Ev tevliheviya kurdên biraxoyî bi hozên tûraniyan re bûye sedema guherîna zimanê wan. Van her du zimanan, yanî tirkî û kurdî tesîr li hev dikir û bi rewşa serdemê re, kurdên biraxoyî peyvên kurdî û tirkî bi pêş ve birin.*” (r. 107) Dîsan li gorî Kurdgalnamekê, serdema medên “mux-endîş” (mîtrayî) û parsên “hexam-endîş” (cihûhez) bi qasî 500 salî kêşaye û zimanê wan ê fermî kurdî bûye: “*Kurdên biraxoyî yên Tûranê û kurdên edreganî, mamilî û kirmanî yên Mekranê hevniyad bûn. Ji ber vê yekê, di serdema fermanrewatiya wan de pêwendî û danûstandinên navbera wan gelekî nêzik, birayane û hevrêyane bûne. Ev pênc tîre neviyên yek bapîrî bûne ku ew jî Madê Biçûk e. Yanî ev neviyên du kurên Madê Biçûk: Bûd û Estirûşat in. Tîreyên biraxoyî û zengeneyî neviyên du kurên Bûdî yên bi navên Biraxm û Zengan in. Jixwe tîreyên edreganî, mamilî û kirmanî ji sê kurên Estirûşatî yên bi navên Edregan, Mamil û Kirman in. Van tîreyên kurd nêzikî pêncsed salî li Mekran û Tûranê di du serdemên paşayên malbata Madê û Hexamenîşiyê de fermanrewatî kiriye; di vê serdema dîr û dirêj de duçarî hevraz û nişûvên zeman, şoreş û bûyerên awa awa yên rojgarê bûne. Li gel vê jî, bêhnfirehî, dilêrî, wêrekî, mêrxasî û camêrî ji dest nedane û wan li hemberî van neyîniyan li ber xwe daye. Lewre wan karibûye tevlihevi û şeran bidin sekinandin û bi hev re yekgirtî bin. Bi vî awayî, wan bi hevbeşî fermanrewatî li Tûran û Mekranê kiriye û tu wextî rê nedane dijayetî, durûtî û biyanîtiyê. Nîjad, ziman, dîn û urf û adetên van kurdan wekî hev bûne û xwediyê civateke hevawa bûne. Ji bo derbaskirina pêvajoyên tengasî, bela, nehezî û eziyetê yek ji yê din re bûye destgir û hevkar.*” (r. 122)

Ji van agehiyan xuya ye ku zimanê aryayî yê kevnare kurdî bûye; her wiha zimanê kurdî yê ku Kurdgalnamek qala wê dike, ew ziman e ku îro wekî aryayîya kevnare tê zanîn û hem zimanê Avestayê û zend-şîroveyên wê hem jî zimanê dîwanên Med û Hexamenîşan (Parsiyan) bûye. Bi rastî ji hev veqetandina serdema medîyan û hexamenîşîyan hema hema ne mumkin û zanistî ye; ji ber ku serdema hexamenîşîyan berdewamiya medîyan e, tenê desthilatdariyê dest guheriye.

Ji destpêka sedsala 20an vir ve, bi gelemperî tê pejirandin ku erdnîgariya Avestayê Zwarezm bûye; di serdemên kevnare de hem Merw hem jî Herat di nava sînorên wê de bûne ku roja îroyîn Merw li Tirkmenistanê û Herat jî li bakurê rojavayê Efxanistanê ye. Avestaya pêşîn bi aryayîya kevnare û zend-şîroveya wê jî bi aryayîya navîn (pehlewî) hatine nivîsandin. Beşa hera kevn a Avestayê bi navê Gatayan tê naskirin; dîroka nivîsandina Gatayan ne diyar e, lê bi kevnepîrî wekî hilberîneke sedsala 7-6an BZ tê hesabandin. Zend-şîroveyên wê yên bi navê “Xurde Avesta” (“Avestaya Biçûk”) derdora sala 400î ya BZ hatine nivîsandin, beşên wê yên herî kevn in; zimanê Xurde Avestayê di gelek hûrgiliyan de ji zimanê kevnîrî ê Gatayan cudatir e û dişibihe devokeke ciyawaz. Gelek nezelalî li dora şîrovekirina berfireh a Avestayê hene ku di encama “rêbaza veguhastinê” de derketine holê. Zimanê Avestayê yê ku tenê bi destî muxên (magiyên) zerdeştî ve hatibû tomarkirin, destnivîsên wê yên heyî vedigerin sedsala 13an û pê de; lê belê rêbaza tomarkirina Avestayê dişibihe kevnepîriya muxan ku bi alfabeya avestayî ya taybetî sedsala 6an hatiye berhevkirin.[21]

Nimûne û taybetmendiyên serdema Hexamenîşan cara yekem di nivîsarên Darayê Yekem (Daryûs I, desthilatdarî: 522-486 BZ) de hatine îsbatkirin; bêşik û guman nimûneya herî dirêj, herî kevn û herî girîng a vê serdemê “Nivîştên Bîsitûnê” ne.[22] Her wiha li kêleka nivîsên aryayî yên Bîsitûnê, guhertoyên heman nivîsê yên bi zimanên îlamî û babilî nivîsandî jî hene; çend perçeyên guhertoya aramî li ser belgeyên papîrosî yên Elephantine (girava Aswanê ya îroyîn, Misir) jî hatine dîtin. Her wiha çendek peyv û navên aryayî yên kevn jî di çavkaniyên îlamî yên di wê serdemê de hatine dîtin; dîsa di belgeyên aramî yên sedsala 5an BZ de hejmareke mezin a peyvên ji aryayiyê deynkirî hene.

Divê bê zanîn ku aryaya kevnare wekî du şaxên zimanî hatiye tesbîtkirin; yek zimanê avestayî yê zayendbar e û yê din jî makezimanê parsiya navîn a şkestî (zimanê fermî yê serdema sasanî; pehlewî/fehlewiyat) ye. Her çawa hebe, ev her du şax jî ji aliyê axêverên xwe yên wê serdemê ve wekî “ariya” hatiye binavkirin; nimûneyên zimanî yên wê serdemê jî nivîsar, tablo û gilmohrên serdema Hexamenîşyan (600-300 BZ) xuya dibin.[23] Her wiha erdnîgariya van nimûneyan netewedewletên îroyîn ên wekî Îran, Romanya (Gherla), Ermenistan, Behreyn, Iraq, Tirkîye û Mîsir in; ji bilî belgeya hera girîng Nivîştên Bîsitûnê (525 BZ), lêkolîneke dawîn a sala 2007an (Persepolis Fortification Archive, Oriental Institute, University of Chicago) destnîşan dike ku aryaya kevnare zimanekî nivîskî bûye, ji bo tomarkirina kar û barên rojane jî hatiye bikaranîn û ne tenê zimanekî fermî yê xanedana desthilatdar bûye.[24]

Dîsan divê bê gotin ku nimûneyên zimanî yên serdema Xişayarşahî (mîratgirê Darayê Gewre, desthilatdarî: 486-465 BZ) meylên zimanî û taybetmendiyên pêşketina ji aryaya kevnare ber bi aryaya navîn nîşan didin. Piştî Xişayarşahî, hilberîna nivîsên kevnare yên aryayî kêmtir bûye; dibe ku sedema vê yekê berfirehbûna aramî û îlamîyê ne ku wekî navgînên nivîsandinê yên gelemperî hatine bikaranîn. Bi rastî navê “Aryaramna/Aria-aramnes”ê kalîkê hexamenîşyan delîleke vê yekê ye,[25] piştî çend nîşan navê “ari” li ser navên şahan rabûye û bi serdema Erdeşîrê Sêyem re (Artaxşasah/Artaxerxes III, desthilatdarî: 359/358-338 BZ) nivîsên aryaya kevnare hema hema qediyane; wîsan e, divê mirov encama zimanî-ferhengî ya şikestina aryayîyan a li hemberî artêşa romayî û hilweşandina Persepolisê ji aliyê Îskender ve (sala 330 BZ) baş lêkolîn bike, her wiha hem rola aramî-îlamîyê ya li ser kurdiyê zelal bike hem jî bandora greko-romayîyê ya li ser tevahiya zimanên aryayî ji nû ve binirxîne.

Mixabin kurdan heta niha bi çavê mîrateya xwe ya çandî li zimanên kevnare yên Aryayê nenihêriye û ev mîrate bi dilxwazî yan jî bi nezaniyeke korane radestî parsîaxêvan kiriye; gava mirov li zimanê wê serdemê dinêre, tu pêwendiyêke zimanî di navbera parsiya nû û zimanê Hexamenîşyan de nabîne, lê gelekî dişibihe zaravayên kurdî yên koma zazakî-goranî. Wekî mînak: di berdenivîşteke li ser goreke Pesergedeyê (Persepolis) de Erdeşîrê Duyem (an jî Sêyem) hemwelatîyên xwe wekî akincihên van deveran dide naskirin: “iyam Pârsâ, iyam Mada, iyam Ūvja, iyam Parthava, iyam Uvarazmiya, iyam Zraka, iyam Harauvatiya, iyam Thataguiya, iyam Gadaraya, iyam Hiduya, iyam Saka haumavarga, iyam Saka tigraxauda, iyam Babirûş, iyam Athuriya, iyam Arabaya, iyam Mudraya, iyam Arminiya, iyam Katpatuka, imay Spardîya, iyam Yauna, iyam Saka paradraiya, iyam Skudra, iyam Yauna takabara, iyam Putaya, iyam Kûşaya, iyam Makiya, iyam Karka.” (Ev parsî ye, ev medî ye, ev îlamî ye, ev partî ye, ev aryayî ye, ev bexterî [belxî] ye, ev soxdî ye, ev xarezmi ye, ev drangî ye, ev arakosî ye, ev satagoyî ye, ev gandarî ye, ev sindî ye, ev sakayiyê amorgî ye, ev sakayiyê kum-beş e, ev habilî ye, ev aşûrî ye, ev ereb e, ev misrî ye, ev ermenî ye, ev kapadokî ye, ev sardî ye, ev îyonî ye, ev sakayiyê parderyayî [piştderayî] ye, ev skudrî ye, îyoniyê kum-jî-cil e, ev lîbyayî ye, ev etiyopî ye, ev mekeyî ye, ev karyayî ye.)[26] Hêjayê gotinê ye ku di vê tekstê de peyva “iyam”ê ya aryayî (di cihekî de jî “imay”) dubare dibe û îro di zaravayên goranî û kurmanciya xwarê de wekî “ême” û “îme”yê [cînavka “ev”ê] hê jî zindî ye; lê heman peyv di farsîya nû de “în” û “an” e ku gelekî ji aryayiyê bi dûr ketiye.

3.Serdema eşkanî: Bandora dagirkeriya romiyan li ser qelbûna zimanê aryayî û zêdebûna zaravayan

Kurdgalnamek serdema damezirandina dewleta eşkanî wiha radigihîne: “Îskender di sala 323an BZ de hat Babîlê û her li wir jî koça dawiyê kir. Piştî mirîna wî, di navbera serleşkerên wî de astengî, dijîtî û şerên giran li ser cihnişîniya wî berpa bûn; di netîceyê de serleşkeran selteneza fireh û mezin di navbera xwe de parve kir. Beşa rojhilata seltenezê ku ji Mad û Parsê pêk hatibû, dan destê serleşker Silukus. Silukus û malbata wî, Mîr Birsan û neviyên wî li ser Mîrnişîniya Zabilistanê hişt. Ji ber wê yekê, piştî Mîr Birsan, kurê wî Feyrûz, kurê Îspîbûd, kurê Kureng û kurê Bûrgan Begê li pişt hev li ser textê Zabilistanê fermanrewatî kir û ji ber kirinên xwe yên dadperwerane nav û deng vedan. Piştî Mîr Eşkê desthilatdarê Belxê yê ku yûnaniyan jê re “Baxtirya” (Bactria) gotiye, di sala 245an BZ de, bîngeha fermanrewatiya xwe damezirand û malbata wî bi navê “Eşkanî” nav û deng veda.” (r. 48) Ji vê zanyariya Kurdgalnamekê wîsan dixuyê ku di navbera mirîna Skenderê Romî û damezirandina dewleta eşkanî de tenê 78 sal derbas bûne; îcar bi awayekî zelal nayê zanîn bê ka şkestina zimanê aryayî û windabûna zayenbariyê encameke dagirkeriya romiyan e yan sedemeke navxweyî ya din hebûye. Her wekî berê jî hate gotin, “piştî Xişayarşahî, hilberîna nivîsên kevnare yên aryayî kêmtir bûye; dibe ku sedema vê yekê berfirehbûna zimanên aramî û îlamîyê be ku wekî navgînên nivîsandinê yên gelemperî hatine bikaranîn.”

Bi rastî gava mirov digihêje serdema eşkaniyan (247 BZ – 242 PZ), tê dîtin ku zimanê diwanî û fermî yê desthilatdariyê êdî zimanekî pişaftî yê bêzayend e; her çiqaş ji aliyê peyvan ve bişibihe kurdî jî, ji aliyê rêzimanê ve dişibihe parsiya heyama sasaniyan ku delîla vê yekê jî helbesta “*Dirext-ê Asûrîg*”[27] [28], beşeke destana “*Ayadgarê Zerîran*”[29] û çendek berhemên din in.[30] “*Dirextê Asûrîg*” (“*Dara Babîlonê*”) çirokeke hevpeyvînî ya navbera dara xurmeyê û bizinekê de ye; di destpêkê de dar behsa faydeyên berhemên xwe dike, piştîre bizin sîdwariya berhemên xwe dijmêre û di dawîya dawîn de bizin bi ser dikeve. Di vê helbesta 120 peyvî de hinek peyvên wekî “*sax*” (qiloç, strû, sax), “*yadho*” (heta), “*waj*” (di zazakî “*vaj*” hema “*axaftin*” e), “*burz*” (berz, bilind), “*kîj*” (kîj, kîjan), “*hawîj*” (ew jî), “*mast*” (tomastê hişkîrî yê ku bi ingilîziyê <curd>, bi hindî <kurd>, bi jawayî <curd>, bi osetiya îronî <kiêdor> û bi zimanên Asyaya Navîn <kurt, qurut> de bi navê kurdan derbas dibe [31]), “*keşk*”, “*zih*” (jî, zîq), “*meşk*” (eyar, meşk), “*emban*” (heban), “*kuştîg*” (kuştî, qurban), “*destarxwan*” (destexan, sifre). Bêguman zimanê serdema eşkaniyan jî wekî aryayîya kevnare ji aliyê zimannasên kurd ve bi berfirehî nehatiye nîrxandin; her wiha ligel zaravayên kurdî yê bêzayend (sorani, kelhurî, lekî, lurî, belûçî, şahênî/sêxbizîni, feylî) ve jî nehatiye berawirdkirin. Li gorî lêkolîneke Elî Paksirişt a bi navê “*Gelo Pehlewîya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?*”[32], ihtimal heye ku pehlewîya eşkanî bîngê zaravayên kurdî yê bêzayend be jî; lê mixabin ji bo piştrastkirina vê zanyariyê xebatên piralî pêwîst in. Dîsan “*Ayadgarê Zerîran*” jî bûyereke destpêka dîne zerdeştî ye; gava Wişthespê aryayî “*dîne pak ê mazdaperestan*” (dên-î abizag-î mazdanasan) dipejirîne, rastî êrişa mîrê hûnên tirk Erchespî tê û di vî şerî de tê kuştin. Zerîrê birayê Wişthespî jî êrişê dibe ser hûnan û bi qehremanî şer dike. Her çiqaş serbazê hûnî Widrefş di vî şerî de Zerîrî bikuje jî, Bestwarê kurê Zerîrî (yê ku ji ber nûciwanîyê beşdarî şer nebûye) li ser termê bavê xwe sond dixwe, biryara kuştina Widrefşî digire û bi kevana xwe tîrekê di dilê wî de diçikilîne. Her wiha kurapê wî Spanyolê kurê Wişthespî jî Erchespî dikuje û dawiyê li serwerî û dijberîya wî tîne.

Îcar zimannasiya ewro-amerîkî maweya zimanî ya serdema eşkaniyan wekî aryayîya navîn (parsiya navîn) dide nasandin; her wiha çendek zaravayên wê yê sereke wiha rêz dike: partî (zimanê fermî yê Şahînsahiya Eşkaniyan), bexterî, soxdî, toxarî, xwarezmî, tumşuqî û xotenî.[33] Lê belê aryayîya nivîskî ya vê maweyê ne xwerû ye; pîrî caran wekî aryayîya pehlewî û manewî jî tê dabêşkirin ku bi riya pirtûka “*Fehlewîyat*”ê û tekstên dîne “*Manî*”yî (216–274) tînan naskirin. Belge û lêkolînen berdest nîşan didin ku aryayîya navîn a ku wekî partî jî tê binavkirin, -her wekî aryayîya kevnare-zimanekî bakurê rojhilata Aryayê bûye; wekî mînak: dîroka tekstên manewî vedigere her sê sedsalên pêşîn ên zayînî û ji şewazê nivîsan dixuye ku cudahiyeke girîng di navbera zimanê tekstên bakurê rojhilata Aryayê û bakurê rojavaya wê de tune.[34]

4.Serdema sasanî: Zindîkirina ziman û hêmanên aryayî li ser bîngê destkeftiyên eşkanî

Kurdegalnamek pêvajoya damezrandina dewleta sasaniyan jî wiha radigihîne: “*Tê neqilîkirin ku dema Behmen Hexamenîşî yê paşayê Mad û Parsê, li gorî dîne zerdeştî bi xweha xwe Humayê re zewicî û kurek jê çêbû, navê wî danî Dara. Hatina dinyayê ya Darayî bû sedem ku Sasanê birayê Behmenî ji mirateya text û tacê bêpar bimîne. Sasan di rewşeke perîşaniyê de çû çiyayên Kurdistanê û ji yana goşeyekî rûniştinê hilbijart û xwe bi xwedîkirina pêz re mijûl kir. Piştî demekê paşayê eşkanî Papikê kurê Sasanî bi pileya fermanrewatiya Parsê hilbijartiyê ku fermanrewayeke eşkanî bûye. Piştî ku Papikî li vê navçeyê paşatî kiriye û miriye, Şahpûrê kurê wî li şûna wî derketiye ser textê Parsê. Lê fermanrewatiya wî gelek nekêşaye; diwarek bi ser de hilweşiyaye, miriye û Erdeşêrê birayê wî derketiye ser textê paşatiya wilayeta Parsê. Piştî koça dawiyê ya Şahpûrî, Erdeşêrê ku birayê wî û neviyê Sasên bû derket ser textê wilayeta Parsê û bîngêha selteneke bihêz û xurt li Parsê damezirand. Dema ku hat ser postê wilayeta Parsê, selteneke Mad û Parsê bi ser 140 wilayetan hatibû parevekirin; her yek ji wan wilayetan jî xwediyê fermanrewatiya xweser bû ku tevahiya wan di bin desthilatdariya paşayê eşkanî Erdewanê Pêncem de bû. Dema ku Erdeşêrî paşatî ji Erdewanê Pêncem wergirt û dawî li selteneke eşkanî hat, hinek ji fermanrewayên wilayetên Mad û Parsê paşatiya Erdeşêrî qebûl nekir. Ji ber wê yekê, Erdeşêrî biryar da ku wan bine bin desthilata xwe. Di vê navberê de, fermanrewayên wilayetên bakurê rojhilata welêt li dijî wî rabûbûn; Erdeşêr ber bi navçeyên Xorasan, Merw, Belx û Xîwayê kete rê. Dema ku Erdeşêr mijûlî dagîrkirina wilayetên van navçeyan bû, sefirên fermanrewayên Koşan, Tûran û Mekranê ji bo pejirandina paşatiya wî hatin û peyama taetkariyê ragihand. Piştî qebûlkirina taetkariya nûnerên wan, Erdeşêrî ew bi diyarî û xelatan ve şandin; bi vî awayî ew jî ber bi welatê xwe ve vegeriyan.” (r. 171-172)*

Aryayîya navîn a ku eşkaniyan bi kar dianî, di navbera sedsalên 3-8an de zimanê diwanî û fermî yê Şahînsahiya Sasaniyan jî bû; piştî tîkçûna wê dewleta aryayîyan a li hemberî hêzên ereban, zimanê aryayî heta sedsala

10an jî zimanê hevpar ê erdnîgariya gelên aryayî bû. Nivîsên vê serdemê nîşan didin ku aryayîya vê serdemê gihîştîye asteke kemilî; bi her du zaravayên wê yên partî û sogdî tekstên manewîyan hatine berhevkerin.[35] [36] Divê bê zanîn ku wêjeya devkî ya aryayîya navîn ji aliyê çînên “gosan” (hozan, helbestvan) û “xunyager” (çirokbêj) ve jî hatiye veguhastin.[37]

Nîşeyên gotarê

[15] Prods Oktor Skjærvø, “IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence,” Encyclopaedia Iranica, XIII/4, r. 345-348; ji bo gotara online bnr.: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vi1-earliest-evidence>

(<http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vi1-earliest-evidence>); dema gihîştinê: 21.06.2022, 10:13.

[16] Ronald Eric Emmerick, Historical Survey of the Iranian Languages; bnr.:

<https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>

(<https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>); dema gihîştinê: 30.05.2022, 05:10.

[17] Şapûr Şabazî, *Îrec, Encyclopædia Iranica, Volume XIII/2: Industrialization II–Iran II*, Routledge & Kegan Paul: London and New York; bnr.: <https://www.iranicaonline.org/articles/iraj>

(<https://www.iranicaonline.org/articles/iraj>); dema gihîştinê: 06.06.2022, 14:47.

[18] Ehsan Yarshater (1984), “Afrasiab”, Encyclopædia Iranica, Volume I/6: Afghanistan–Ahriman, Routledge & Kegan Paul: London and New York, ISBN 978-0-71009-095-9, r. 570–576; bnr.:

<https://www.iranicaonline.org/articles/afraziab-turanian-king>

(<https://www.iranicaonline.org/articles/afraziab-turanian-king>); dema gihîştinê: 06.06.2022, 15:25.

[19] Ibn Cerîr Et-Teberî (1991), *Tarîx’ur-Rusulî we’l-Mulûk*; her wiha bnr.: “The Children of Israel”,

History, v. III, wergera William M Brinner, State University of New York Press, ISBN 978-0-79140-688-5.

[20] Scott L. Harvey & Jonathan Slocum, Old Iranian Online, bnr.: <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/aveol>

(<https://lrc.la.utexas.edu/eieol/aveol>); dema gihîştinê: 06.06.2022, 15:48.

[21] Ronald Eric Emmerick, Historical Survey of the Iranian Languages; bnr.:

<https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>

(<https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>); dema gihîştinê: 12.06.2022, 15:27.

[22] Ji bo tekstên aryayîya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm>

(<http://www.avesta.org/op/op.htm>); dema gihîştinê: 12.06.2022, 14:05.

[23] R. G. Kent (1950), Old Persian: Grammar Texts Lexicon, American Oriental Society, r. 6.

[24] Everyday text shows that Old Persian was probably more commonly used than previously thought;

bnr.: [https://web.archive.org/web/20171016070202/http://www-](https://web.archive.org/web/20171016070202/http://www-news.uchicago.edu/releases/07/070615.oldpersian.shtml)

[news.uchicago.edu/releases/07/070615.oldpersian.shtml](https://web.archive.org/web/20171016070202/http://www-news.uchicago.edu/releases/07/070615.oldpersian.shtml)

([https://web.archive.org/web/20171016070202/http://www-](https://web.archive.org/web/20171016070202/http://www-news.uchicago.edu/releases/07/070615.oldpersian.shtml)

[news.uchicago.edu/releases/07/070615.oldpersian.shtml](https://web.archive.org/web/20171016070202/http://www-news.uchicago.edu/releases/07/070615.oldpersian.shtml)); dema gihîştinê: 12.06.2022, 13:43.

[25] Ji bo tekstên aryayîya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm>

(<http://www.avesta.org/op/op.htm>); dema gihîştinê: 12.06.2022, 14:17.

[26] Ji bo tekstên aryayîya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm#a2p>

(<http://www.avesta.org/op/op.htm#a2p>); dema gihîştinê: 12.06.2022, 22:12.

[27] Raham Asha, Draxte Asurîg, The verbal contest between a goat and a Babylonian date-palm; ji bo

teksta eşkanî û wergera wê ya inglîzî bnr.: <http://www.rahamasha.net/uploads/2/3/2/8/2328777/da.pdf>

(<http://www.rahamasha.net/uploads/2/3/2/8/2328777/da.pdf>); dema gihîştinê: 13.06.2022, 00:12.

[28] Ehmedê Tefezulî, Diraxt-i Asurîg, <https://www.iranicaonline.org/articles/draxti-asurig>

(<https://www.iranicaonline.org/articles/draxti-asurig>); dema gihîştinê: 13.06.2022, 01:51.

[29] Mary Boyce, Ayadgar-i Zareran, <https://iranicaonline.org/articles/ayadgar-i-zareran>

(<https://iranicaonline.org/articles/ayadgar-i-zareran>); dema gihîştinê: 21.06.2022, 11:55.

[30] <http://www.rahamasha.net/uploads/2/3/2/8/2328777/da.pdf>

(<http://www.rahamasha.net/uploads/2/3/2/8/2328777/da.pdf>); dema gihîştinê: 13.06.2022, 00:12.

[31] <https://en.wikipedia.org/wiki/Curd> (<https://en.wikipedia.org/wiki/Curd>); dema gihîştinê: 13.06.2022, 01:36.

[32] Elî Paksirişt, “Gelo Pehlewiya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?” Zend, weşana Enstîtuya Kurdî ya Sitembolê, hejmara 27an, 2020.

[33] Prods Oktor Skjærvø, “IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence,” *Encyclopaedia Iranica*, XIII/4, r. 345-348; her wiha bnr.: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vi1-earliest-evidence> (<http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vi1-earliest-evidence>); dema gihiştinê: 21.06.2022, 14:10.

[34] Ronald Eric Emmerick, *Historical Survey of the Iranian Languages*; bnr.: <https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages> (<https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>); dema gihiştinê: 20.06.2022, 17:54.

[35] Mary Boyce (1975), *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, E. J. Brill:Leiden, r. 14.

[36] Ji bo tekstên bi pehlewiya dawîn binêrin:
<https://www.azargoshnasp.net/languages/Pahlavi/pahlavi.htm>
(<https://www.azargoshnasp.net/languages/Pahlavi/pahlavi.htm>); dema gihiştinê: 21.06.2022; 18:14.

[37] Ehmedê Tefezulî û Gavriyêl Sergejevîç Xromov, *Sasanian Iran: Intellectual Life*, bnr.:
https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_III%20silk%20road_sasanian%20iran%2C%20intellectual%20life.pdf
(https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_III%20silk%20road_sasanian%20iran%2C%20intellectual%20life.pdf); dema gihiştinê: 21.06.2022; 17:27.

(*dûmayîk heyê*)

Riataza